

plast prebivavstva na deželi. V knjigi, kakor je »Pregled«, bi morda bilo dobro upoštevat spremenjene razmere na slovenskem podeželju, tako da bi besedi »na selu« prevajali bolj po zvezi, ki kaže na določen smisel (na deželi, na podeželju, med kmeti).

Ob koncu bi rad poudaril, da je bilo v »Pregledu zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije« opravljeno veliko delo, čeprav ima samo skromen naslov »Pregled...«. Ne glede na slabosti, ki jih v »Pregledu« morejo opaziti bravci, ti take, drugi drugačne, je »Pregled« mnogo več kakor temelj, na katerem bo mogoče začeto delo nadaljevati. Prikazi in trditve v »Pregledu« še niso oprti na običajni znanstveni aparat; viri, iz katerih so avtorji »Pregleda« jemali svoje temeljne kamne, niso navedeni; literatura, ki jim je osvetljevala določene probleme, ni našeta. Po njihovem lastnem priznanju je še mnogo stvari, ki niso niti dognane niti jasne. Morda smo še vsi preveč soudeleženi na razvoju, ki ga »Pregled« prikazuje, da bi mogli na vso to dobo pogledati mirno in neprizadeto, da bi mogli pravilno oceniti in ločiti senčne strani od sončnih. Čeprav je tako, bo vendar na postavljenem temelju mogoče zidati naprej. In to je nedvomno veliko.

F. Skerl

Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski, Založba »Obzorja« Maribor 1965.

Muzej narodne osvoboditve Maribor, Muzej revolucije Celje in založba »Obzorja« v Mariboru so nas za dvajsetletnico osvoboditve prijetno presenetili. Avgusta 1965. leta so izdali zajeten, lep in bogato opremljen zbornik »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski«.

Da so poslovilna pisma borcev za svobodo, ki so jih ubili okupatorji ali njihovi pomagači, najbolj pretresljivi dokumenti našega boja, so se zavedali tudi tisti, ki so takšna pisma objavljali v časopisih ali pa v posebnih publikacijah. Nekaj pisem je bilo tako objavljenih v časopisih in revijah ob proslavah pomembnejših dogodkov iz naše ljudske revolucije. Več jih vsebuje zbirka »Pisma na smrt obsojenih — Pisma osudjenih na smrt«, ki jo je zbral in uredil Franček Saje (Ljubljana 1958, druga izdaja Ljubljana 1959). »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« pa je doslej najboljše zbirka poslovilnih pisem slovenskih ljudi, ubitih v boju za našo narodno in socialno osvoboditev v letih 1941—1945.

Zbirka »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« je nastala po načrtnem in prizadevnem iskanju muzejskega gradiva in sodelovanju dveh najpomembnejših in najbogatejših muzejev naše revolucije na Štajerskem, to je Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru in Muzeja revolucije v Celju. Pisma ubitih talcev so še med samim narodnoosvobodilnim bojem zbirali okrožni referenti za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, po osvoboditvi pa ustrezni muzeji na svojih območjih. Oba navedena muzeja se odlikujeta s tem, da sta se v poslednjih letih, ko sta v pripravah na razstavo »V spomin talcem« ugotovila, da svojci ustreljenih talcev še hranijo mnogo poslovilnih pisem, tega dela lotila načrtno in za vse območje nekdanj okupirane slovenske Štajerske. S pomočjo drugih sorodnih muzejev, organizacij Zveze združenj borcev NOV in tudi posameznikov sta poizvedovala za pismi pri vseh sorodnikih talcev in jih uspela zbrati več kot sto, to pomeni več kot pa jih je bilo zbranih dotlej.

Uredniški odbor, ki sta ga vodila glavna urednika Milan Ževart in Stane Terčak in ki so ga poleg njiju sestavljali še strokovni sodelavci obeh muzejev (Mirko Fajdiga, Cveto Pelko, Lojze Penič in Zdenka Rogl), je sklenil, da ne bo objavil vseh pisem, ki so jih napisali talci z okupirane slovenske Štajerske, temveč le *poslovilna pisma* tistih talcev, ki jih je okupator usmrtil na okupiranem slovenskem Štajerskem. Torej ni objavil tudi poslovilnih pisem tistih Slovencev s slovenske Štajerske, ki so jih nacisti usmrtili zunaj tega ozemlja, ker jih namerava objaviti v posebni publikaciji. Tudi to publikacijo pričakujemo

z velikim zanimanjem, saj bo prikazala, do kod vse sta segli osvobodilna misel in dejanje slovenskega človeka.

Zbornik »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« sestavljajo trije deli: uvodni besedi Milana Ževarta (str. 7—21) sledi 194 poslovilnih pisem (str. 25—650) in na koncu sta imensko kazalo talcev (str. 651—665) ter imensko kazalo avtorjev poslovilnih pisem (str. 666—667).

Milan Ževart je v uvodni besedi opisal, kako so zbirali pisma, metode, ki so jih vodile pri objavljanju pisem in kratko zgodovino nacističnih ubijanj talcev na slovenskem Štajerskem.

Uredniški odbor se je pri objavi poslednjih pisem talcev postavil na stališče, da jih objavi po izvornikih ali verodostojnih prepisih brez poseganja v tekst, tako kakor so jih napisali talci pred smrtjo. Tega načela se je držal tako rigorozno, da je opustil vsake, tudi še tako majhne slovnične posege v besedilo pisem. Menil je, da bi pravopisna priredba pisem »osiromašila poslednje poslovilne besede talcev, ki so bili različnih poklicev in so izhajali iz različnih narečnih območij«. Tega načela se na primer ni držal Franček Saje v svoji zbirki »Pisma na smrt obsojenih«. Navedel bom nekaj primerov.

Odlomka iz pisma Adolfa Murka:

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»Moje stvari, katere imam pri Gačarjevih, oblačilo, smuči in druge stvari spravite domov in imejte, ter dajte bratom, ki bodo uživali življenje.«

»Vi si niti ne morate misliti, kako sem jaz rad imel, saj si lahko mislite da nisem Vam nikdar nič nazaj govoril ali z Vami prepiral.«

»Pisma na smrt obsojenih«

»Moje stvari, katere imam pri Gačarjevih, oblačilo, smuči in druge stvari, spravite domov in imejte ter dajte bratoma, ko bodo uživali življenje.«

»Vi si niti ne morete misliti, kako sem jaz rad imel Vas, saj si lahko mislite, da nisem Vam nič odgovarjal ali se z Vami prepiral.«

Iz nadaljnega besedila je razvidno, da je imel Murko še tri ali štiri brate in je torej Saje nepravilno zreduciral izraz »bratom« v »bratoma«. Izraz »nazaj govoriti«, ki ga zelo pogosto uporabljajo v severovzhodnem delu Slovenije, ne pomeni »odgovarjati«, temveč »ugovarjati«, »oporekati«. Tudi oziralnega zaimka »ki« ne bi bilo treba nadomestiti s časovnim veznikom »ko«.

Odlomek iz pisma Sava Kladnika:

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»Ljubi moji: dobri atek, zlata najboljša mamica, uboga Inkica in draga, moja edina Slavica! Prejmite poslednje vrstice od svojega nesrečnega fanta. Oprostite mi, ljubi moji, če sem vam v življenju kaj žalega storil, če sem kaj narobe storil, toda če bi mi videli v srce bi videli, da sem vas vedno neizmerno ljubil.«

»Pisma na smrt obsojenih«

»Ljubi moji, dobri atek, zlata, najboljša mama, uboga Inkica in draga moja edinka Slavica! Prejmite poslednje vrstice od svojega nesrečnega fanta, oprostite mi, ljubi moji, če sem Vam v življenju kaj žalega storil, toda če bi mi videli v srce, bi videli, da sem Vas neizmerno ljubil.«

Iz nadaljnje vsebine pisma je razvidno, da Slavica ni hčerka edinka, temveč žena. Ne vem, zakaj je Saje izraz »edina« spremenil v »edinka«, a potem naprej trikrat pustil izraz »edina«. Iz pisma je tudi razvidno, da je Inkica sestra. Toda Saje je stavek: »Ti veš, da Te je Tvoj brat Savo rad imel...« spremenil v: »Ti veš, da Te je Tvoj Savo rad imel...«

Odlomek iz pisma Avgusta Majeriča:

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»Ljuba moja žena in otroki«...
Če boš brala na plakatih ali ako ti
več zavrnejo te boš vedla da me ni
več. Te pač prodavli mojo obleko in
šuhe in glej kak vas boš preživela.«

»Pisma na smrt obsojenih«

»Ljuba žena in otroci!«...
Če boš brala na plakatih, ali ko Ti pe-
rilo zavrnejo, Ti boš vedela, da me ni
več. Ti pač prodaj mojo obleko in čev-
lje in glej, kako vas boš preživela!«

Izraz »te«, ki ga v severovzhodni Sloveniji uporabljajo namesto »tedaj«, je Saje napačno zamenjal z osebnim zaimkom »ti«. To dokazuje, da se ni poglobil v jezikovne posebnosti območij, s katerih so bili avtorji pisem, ki jih je objavil. Podobnih primerov bi lahko naštel še več.

Uredniški odbor se je torej zavedal nevarnosti jezikovnega popravljanja pisem in jih pustil takšna kot so ter je posamezna mesta pojasnil v opombah. Menim, da bi takšnih opomb moralo biti več. V enem primeru je moral uredniški odbor v opombi »prevesti« celo pismo (Franc Kovačič), saj bi ga samo v izvirniku ne razumeli. Prevedel je tudi pisma, ki so jih talci napisali v nemškem jeziku, a je v opombah objavil tudi nemški original.

Uredniški odbor si je tudi prizadeval, da poslovilna pisma objavi čimbolj neokrnjena. Od 194 objavljenih pisem je izpustil le v 10 pisemih nekaj stavkov, za katere je menil, »da bi iz osebnih in drugih razlogov njihova objava ne bila primerna«. Največkrat gre za tiste dele pisem, v katerih talci neposredno kažejo na povzročitelje njihove aretacije. Ker v nekaterih pisemih gre samo za navajanje človeka, ki je talca vključil v narodnoosvobodilni boj, in ne za kakšnega izdajalca, bi lahko uredniški odbor tudi takšna mesta pustil v pisemih, seveda z ustrezno opombo. Vendar so v nekaterih primerih svojci talcev, ko so dali pisma uredniškemu odboru, da jih objavi, zahtevali, da izpusti problematična mesta. Tej zahtevi je uredniški odbor, ki si je prizadeval, da bi objavil vsa zbrana poslovilna pisma in da ne bi nastal samo izbor poslovilnih pisem, tudi ugodil in izpuščena mesta označil s tremi pikami ter v opombi navedel, koliko stavkov je izpustil. V nekaterih primerih bi objava kritičnega dela pisma zahtevala tudi izčrpno opombo, ki pa je zaradi pomanjkanja virov (arhivskega gradiva ni, oseba, ki jo omenjajo, ne živi več, nepojasnjen del pisma pa bi lahko škodoval ugledu njenih sorodnikov) ni mogoče napraviti.

Načela, da bi pisma objavili neokrnjena, doslej drugi uredniki niso upoštevali. Iz pisem so izpuščali ne samo besede in stavke, temveč tudi cele odstavke, vsak po svoji volji in okusu. Franček Saje je v že omenjeni zbirki pisem na smrt obsojenih izpustil skoraj vsa tista mesta, ki izražajo versko prepričanje njihovih piscev. Naj navedem nekaj primerov.

Pismo Ivana Acmana

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»V celici 20. junija 1942.

Ljuba žena, otroci, sestre, brat in dr.!
Težko so me obremenili tako, da po
sedanjih zakonih ni izgleda, da bi se še
kdaj videla. Zaupam pa trdno v Boga
in Marijo. Če mi je usojeno umreti ne
jadikuj. Bog že ve, zakaj nam to trp-
ljenje pošilja. Jaz sem na smrt pri-

»Pisma na smrt obsojenih«

»V celici, 20. junija 1942.

Ljuba žena, otroci, sestra, brat in dru-
gi!
Težko so me obremenili, tako da po
sedanjih zakonih ne izgleda, da bi se
še kdaj videla... Če mi je usojeno
umreti, ne jadikuj... Jaz sem na smrt
pripravljen. Prosim še Tebe, odpusti

pravljjen. Prosim še le Tebe odpusti svojemu možu, če Te je kdaj žalil. Enako prosim odpuščanja sestri in brata. Molite za blagor moje duše če zveste, da je ločena od tega posvetnega mojega telesa. Tolaži me zavest, da jaz nisem kriv nobenemu drugemu njegove krute usode in pa da sem kot več nedavno prejel sv. zakramente. Moja želja je, da postane Ivanček gospodar četudi vem, da bosta še oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, ki je kot zavedni Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spraval v tako kruto usodo. Jaz Vas vse iz srca ljubim in nikogar ne sovražim. Oče odpusti jim...!

Bodita potolažena.

Bog z Vami...

Pozdrav od očeta moža in brata

Janeza

svojemu možu, če Te je kdaj žalil. Enako prosim odpuščanja sestro in brata... Tolaži me zavest, da jaz nisem kriv nobenemu drugemu njegove usode...

Moja želja je, da postane Ivanček gospodar, četudi vem, da bosta oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, ki je kot zaveden Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spraval v tako kruto usodo. Jaz Vas iz srca ljubim in nikogar ne sovražim...

Bodita potolažena...

Pozdrav od očeta, moža in brata

Janeza

V pismu Dušana Finžgarja je Saje izpustil stavek: »a vendar sem živel pošteno življenje.« V pismu Slavka Karata je izpustil nekaj stavkov, ki pa niso religiozne vsebine. Iz pism Avgusta Majeriča, Fanike Pokleka in Marije Gorčičar je izpustil po en stavek itd. Iz pisma Antona Teržana je izpustil stavek: »Prosim vas dragi otroci bodite pridni in mislite na to, da boste tudi vi morali umreti, da boste torej vredni večnega življenja.«

Medtem ko je izpuščena mesta navadno zaznamoval s tremi pikami, pa pri tem vendarle ni bil dosleden. Tako je v pismu Franca Premrla izpustil stavek, ne da bi izpustitev kakorkoli zaznamoval. Tudi v pismu Janka Ramšaka je izpustil stavek. Enako v pismu Metoda Špindlerja. V pismu Matije Veselka je izpustil datum, več kot pet vrst imen, ki jih Veselko poslednjič pozdravlja in izpustil je tudi podpis: »Vaš Matija nikdar več«, ne da bi izpust posebej označil. Tudi v pismu Srečka Kocjana je izpustil datum. V pismu Sava Kladnika je izpustil kar dva odstavka in še dva stavka ter izpuščenih mest ni posebej zaznamoval. Itd.

Kot že rečeno, je Saje izpuščal predvsem mesta z religiozno vsebino, vendar tudi pri tem ni bil dosleden. Tako je na primer v pismu Jožeta Letonje takšna mesta pustil. Od skupno 32 s slovenske Štajerske objavljenih pism je Saje izpustil po en ali več stavkov kar v 14 pismih in le osem pism je objavil neokrnjenih. Treba je še poudariti, da je poslovilna pisma talcev za objavo izbral po svojem preudarku in lahko izločal tista, ki so se mu v celoti zdela neprimerna za objavo.

Menim, da se je uredniški odbor zbornika »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« pravilno odločil, da objavi pisma kar se da v celoti, tudi z mesti, ki izražajo versko prepričanje njihovih piscev. V tem, da so bili med talci verni ljudje, se kaže veličina Osvobodilne fronte, ki je v boj za svoje velike cilje, to je za osvoboditev in združitev slovenskega naroda, vključila tudi večino vernega ljudstva. Dejstvo, da so v večini primerov v isti vrsti pred okupatorjevimi puškami stali komunisti, katoličani, svobodomisleci itd., kaže širino narodnoosvobodilnega gibanja, takšno širino kot je danes marsikdo, zlasti človek iz tujine, ne razume.

Milan Ževart je v uvodni besedi na kratko obdelal zgodovino nacističnih ubijanj talcev na slovenskem Štajerskem. To je storil na temelju literature, ki jo navaja, in lastnih dognanj. Literatura, ki jo navaja, se s tem vprašanjem ne ukvarja neposredno, temveč le obrobno, še največ v zvezi z vprašanjem okupatorjevega nasilja. Zato je Ževartovo razpravljanje, ki temelji

na študiju vsega dostopnega arhivskega gradiva in analizi lepakov o usmrtitvi talcev, tehten prispevek k zgodovini naše narodnoosvobodilne borbe. Predvsem ga je zanimalo, koliko talcev je okupator ustrelil v posameznih letih in kje jih je ustrelil. Podatek, da jih je bilo največ ustreljenih v letu 1942 in sicer kar 866 od skupno 1590 v času okupacije na slovenskem Štajerskem usmrčenih talcev, je zanimiv tudi zato, ker je tudi na Gorenjskem okupator v letu 1942 ubil največ talcev, čeprav so nacisti ubijali neusmiljeno od začetka do konca svoje okupacije v Sloveniji. Med talci, ustreljenimi na slovenskem Štajerskem, je bilo največ Slovencev in največ delavcev in kmetov, streljali pa so tudi ljudi drugih narodnosti in poklicev. Streljali so tudi ljudi, ne da bi njihova imena objavili na posebnih razglasih, vendar kaže, da vsaj v prvih dveh letih ni bilo večjega števila neobjavljenih usmrtitev. Ževart je tudi ugotavljal, kdo je politične osumljence določal za usmrtitev. Posamezni referenti tajne državne policije so po zaslišanjih osumljencev predlagali kazni in če so predlagali usmrtitev, je o njej odločil dokončno osebno komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko, šef civilne uprave pa si je pridržal pravico do spremenitve kazni ali do pomilostitve; te pravice se je nekajkrat — primer Jožeta Novaka iz Makol omenja tudi Ževart — tudi poslužil. Ževart pravi, da je po odhodu Otta Lurkerja in ko je postal vodja »operativnega štaba za uničevanje band« bil Rösener tisti, ki je dokončno odločal o usmrtitvi. Menim, da je po Lurkerjevem odhodu še novi komandant Josef Vogt odločal o tem in šele po njegovem odhodu dokončno Rösener. Žal se Ževart — verjetno zaradi pomanjkanja gradiva — ni poglobil v vprašanja: zakaj je Rösener že od pomladi 1942. leta podpisoval razglase o usmrtitvi talcev, če tedaj še ni odločal o njihovih usmrtitvah, zakaj je začel razglase na Gorenjskem podpisovati prej (vsaj od 3. 1. 1942) kakor pa na Štajerskem (šele od 3. 6. 1942), do tedaj sta jih namreč podpisovala šefa civilne uprave vsak v svoji pokrajini. Ževart nadalje ugotavlja, da je kljub temu, da so nacisti za vzrok za usmrtitev političnih jetnikov navajali kršitev dveh odredb šefa civilne uprave (z dne 17. 5. in 16. 8. 1941), vsekakor najmočnejši element sistema talstva razviden iz nacističnih obrazložitvev skupinskih usmrtitev političnih jetnikov. Nacisti so namreč skupinske usmrtitve neposredno ali posredno kvalificirali kot povračilne ukrepe, kot maščevalne akcije. Našteje vse mogoče primere navajanja na razglasih in pravi, da je pri vseh razglasih o streljanju po 24. oziroma 25. avgustu 1941 iz utemeljitev razvidna zveza med partizanskimi akcijami oziroma nemškimi izgubami in skupinskimi usmrtitvami političnih jetnikov z izjemo razglasa o streljanju z dne 23. septembra 1941. Naj ga dopolnim: za to streljanje res ni navedena takšna zveza na razglasu, vendar je v seznamu akcij varnostne policije, ki ga je šef nemške varnostne policije in varnostne službe Reinhard Heydrich priložil svojemu poročilu zunanjemu ministru Joachimu von Ribbentropu dne 7. novembra 1941. leta, navedeno: »23. 9. 1941 — V Mariboru so za represalijo za napad na Klopni vrh na Pohorju ustrelili 10 komunističnih zločincev.« (Glej: Tone Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, Časopis za zgodovino in narodopisje, I, 1965 — izšel 1966. leta, str. 11). Pri tem napadu Pohorske čete 17. sept. 1941 je imela nemška vojska enega mrtvega in dva ranjena, od katerih je eden (oficir) drugi dan podlegel ranam, torej so ustrelili za vsakega padlega vojaka 5 talcev. Ževart je natančno primerjal število usmrčenih talcev in število padlih nacistov, ki jih navajajo razglasi, da bi ugotovil ključ, po katerem so določali število talcev za vsakega padlega nacistu. Ugotovil je, da je razmerje zelo različno in sicer 1 : 10, 1 : 7, 1 : 20 itd. ter celo 1 : 100 in da so streljali talce tudi zaradi partizanskih akcij, ko nacisti niso imeli žrtev. Zaključuje, da so se nacisti na slovenskem Štajerskem v boju proti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda posluževali elementov sistema talstva in da se ti elementi prepletajo z dejstvom, da so nacisti ubijali tiste ljudi, ki so bili vključeni v osvobodilno gibanje ali so ga podpirali in so padali v roke Nemcem in včasih je zadoščalo, da je gestapo odkril le kako malenkost.

Ko Ževart na strani 11 omenja primer Jožeta Novaka iz Makol, čigar smrt so nacisti že razglasili na lepaku, a je ostal živ, ker ga je v poslednjem tre-

nutku pomilostil šef civilne uprave, pravi: »To je edino znani in verjetno tudi zares edini primer, da nekdo ni bil ustreljen, čeprav je bilo njegovo ime že natisnjeno na razglasu.« Če ima Ževart pred očmi slovensko Štajersko, bo njegova trditev verjetno držala. Toda za Gorenjsko sta znana vsaj dva primera, da so ljudje, katerih imena so bila že na razglasih o ustrelitvi talcev, ostali živi. Tako npr. Janez Ropret izpoveduje: »Po tem zaslišanju me niso odvedli nazaj v bunker, temveč v sobo št. 12, kjer je vsak dan čakalo na ustrelitev 30 moških. Z njimi sem do 10. januarja 1945 štel nepopisno dolge dneve tudi jaz. Tedaj so Nemci razobesili plakate z obsodbo in imeni desetih obsojencev na smrt, med katerimi je bilo tudi moje ime... Potem so nas odpeljali vseh deset, toda ne še na ustrelitev, temveč v Celovec, kjer smo bili pet dni zaprti v nekem bunkerju, od tam pa naravnost v Mauthausen.« (Janez Ropret: »Obsojen na smrt«. Borec 1966, str. 788—789.) Iz skupine 50 talcev, katerih imena so aprila 1942 razglasili na lepaku o ustrelitvi talcev, pa je ostal živ Aleš Jelenc. Bil je že v taborišču Dachau in ko so ga pripeljali v taborišče Mauthausen, so drugih 49 talcev, ki so jih bili tja pripeljali iz Begunj, že ustrelili (izjava Aleša Jelenca avtorju).

Z usodo talcev je bila tesno povezana, usoda njihovih svojcev. Nacisti so jih aretirali in poslali v koncentracijska (pozneje preseljevalna) taborišča, otroke pa v potujčevalne zavode »Lebensborn«. Zato je nadaljnje zevartovo razpravljanje posvečeno tudi temu vprašanju, vendar v glavnem povzema ugotovitve Terčakove knjige »Ukradeni otroci«, upoštevajoč moje pripombe (Nekaj pripomb h knjigi »Ukradeni otroci«, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1963, št. 1—2, str. 181—192) in pred kratkim odkrite sezname v začetku avgusta 1942 v Celju zaprtih sorodnikov talcev. Ugotavlja tudi, da do danes še ni bilo mogoče ugotoviti, koliko svojcev talcev je bilo aretiranih na slovenskem Štajerskem in koliko jih je bilo usmrčenih v koncentracijskih taboriščih. To moramo žal ugotavljati po dvajsetih letih po osvoboditvi in po več splošnih popisih žrtev in škode, povzročene po okupatorjih. Trdno sem prepričan, da bi to nalogo lahko izvedli, če bi se je lotili organizirano in sistematično in če takšnega dela nekateri, ki imajo besedo in denar, ne bi podcenjevali. Ravno natančna ugotovitev imen in naslovov ustreljenih talcev, obsežna kartoteka talcev, ki si jo je ustvaril Muzej narodne osvoboditve Maribor ob zbiranju poslovilnih pisem talcev, bi lahko služila kot pripravljalno delo in izhodišče za takšno akcijo. Naj še povem, da tudi nimamo pregleda nad otroki, ki so bili v potujčevalnih zavodih »Lebensborn« in se niso vrnili. V že omenjeni recenziji Terčakove knjige »Ukradeni otroci« sem opozoril na primer Viljema Goričana, ki sta ga posvojila Himmlerjev bratranec Hermann Heyder in njegova žena Charlotte in ga prekrstila v Haymo Heinricha Heyderja. Otrok se po vojni ni vrnil v domovino in ga v Nemčiji verjetno sploh ni nihče iskal, ker so starega očeta nacisti ustrelili v Celju, mater pa pokončali v Auschwitzu. Tudi uredniški odbor pozna nekaj imen otrok, ki se po osvoboditvi niso vrnili.

Od razpravljanja o talcih in usodi njihovih svojcev preide Ževart na razpravo o poslovilnih pismih. Najprej podrobneje razpravlja o tem, od katerih streljanj so se ohranila poslovilna pisma in od katerih se niso, ter pride do zaključka, da so nacisti talcem dovoljevali pisati poslovilna pisma v času od septembra 1941 do 2. oktobra 1942 in da so tudi v tem, zlasti pa v drugem času poslali talci poslovilna pisma svojcem na nelegalen način in je seveda število takšnih pisem zelo majhno. Žal še ni mogoče trdno odgovoriti na vprašanje, zakaj so nacisti nekaj časa dovoljevali talcem pisati poslovilna pisma in zakaj so potem to prakso opustili. Ževart meni, da so to delali predvsem zato, da bi ta pisma zanesla med naše ljudi strah in obup in da so to opustili, ko so spoznali, da pisma niso takšna kot so si jih želeli. Verjetno zato tudi nekaterih pisem niso odposlali. Tudi na mnoga druga vprašanja za sedaj še ni mogoče trdno odgovoriti. Dostopni so le obrobni dokumenti, medtem ko arhivski fondi tistih ustanov, ki so neposredno odločale o usodi talcev in postopku pri njihovih usmrčitvah, niso ohranjeni ali dostopni. Mislim predvsem na registrature državnega glavnega varnostnega urada (RSHA), komandanta varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko in njegovih izpostav (kaže, da je ohr-

njena registratura celjske izpostave, ki je tudi nedostopna) in višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju. Teh arhivskih fondov nisem zasledil tudi v nobenem inozemskem arhivu.

Na koncu Ževart razpravlja o nadaljnji usodi poslovilnih pisem in vzrokih, da so se ohranila le redka. Vzroki za to so: pisem niso napisali vsi talci, mnogo jih je bilo izgubljenih v vojni, zlasti uničenih v koncentracijskih taboriščih, mnogo pa tudi po osvoboditvi ob neodgovornem zbiranju zgodovinskega gradiva.

V drugem delu knjige je objavljenih 194 poslovilnih pisem, ki jih je napisalo 190 ustreljenih talcev. V nekaj primerih sta se z enim pismom poslovila brata, ki sta bila ustreljena isti dan in v nekaj primerih so talci napisali po dve pismi, en talec pa je napisal celo tri pisma. Večina pisem je bila napisana legalno in le sedem ilegalno. Po času nastanka jih je 28 iz leta 1941, 164 iz leta 1942, iz leta 1943 ni nobenega, iz leta 1944 sta dve in iz 1945. leta spet nobenega. Uredniški odbor se ni odločil za razvrstitev pisem po abecednem redu primkov ustreljenih talcev, temveč po časovnem zaporedju streljanj od 30. julija 1941, ko so nacisti na okupiranem slovenskem Štajerskem ustrelili prvo skupino talcev, do 3. aprila 1945, ko so poslednjič razglasili imena ustreljenih talcev. Ne glede na to, ali so poslovilna pisma ohranjena ali ne, je za vsako streljanje oz. obešanje na prvi strani najprej napisal datum in kraj usmrtilve, na drugi imena talcev, na tretji je objavil fotografijo talca (v petih primerih tega ni mogel storiti) in kratek življenjepis (dan in kraj rojstva, poklic, vključitev v narodnoosvobodilno borbo, datum aretacije in usodo najožjih svojev), pod katerim je v opombi navedel, kdo hrani izviren poslovilnega pisma in opozoril na njegov faksimile, če ga je tudi objavil. Nekatere podatke v življenjepisih bo nadaljnje raziskovanje še dopolnilo in popravilo. Smrt Frica Keršiča — Gala je v opombi na strani 104 datirana za mesec prezgodaj, inž. Rada Iršiča na strani 140 za dan prepozno (v drugem primeru gre za napako pri prepisovanju). Na naslednjih straneh pa je objavil poslovilno-pismo samo. Če so v pismih kakšna nejasna mesta, jih je pojasnil v opombah ali pojasnilih. Vendar je takih opomb ali pojasnil le malo, največkrat pojasnjujejo sorodstvene zveze talca z naslovljencem, zlasti če ga ni poslal najbližjim sorodnikom, ali drugimi osebami, navedenimi v pismu, opozarjajo na mesta, ki jih je izrezala okupatorjeva cenzura ali ki so uničena ali nečitljiva ali ki jih je po svojem preudarku ali na zahtevo sorodnikov izpustil uredniški odbor. Ob velikem razumevanju založbe je uredniški odbor objavil mnogo faksimilov poslovilnih pisem in pomembnih okupatorjevih dokumentov, nekaj barvnih faksimilov okupatorjevih lepakov o usmrtilvah talcev in nekaj fotografij. Žal med temi ni naiti faksimila gestapovskega formularja o »poostrenem zaslišanju« (beri: mučenju), ki ga preko gradiva nürnberškega procesa pozna tudi inozemska literatura, in fotografije ubitih talcev, ki jo hrani Muzej ljudske revolucije Slovenije. Ta sicer ni natančneje dokumentirana, vendar po nacistih, ki si ogledujejo pobite talce, lahko trdno sklepamo, da izvira s slovenske Štajerske. Treba je namreč poudariti, da je o usmrčenih talcih na slovenskem Štajerskem v primerjavi z Gorenjsko ohranjenih le malo fotografij.

Pri analizi vsebine poslovilnih pisem je treba upoštevati nekaj dejstev, brez tega jih ni mogoče razumeti in pravično vrednotiti. Poslovilna pisma so napisali talci neposredno pred ustrelitvijo in so za to imeli le malo časa. Bili so tudi v posebnem, nenormalnem duševnem razpoloženju. Zato so pisma zelo kratka, nekatera samo z enim ali dvema stavkoma, ena bolj, druga manj tekoča, nekatera večkrat nadaljevana, talec je pismo že podpisal, pa je nato še enkrat ali dvakrat pripisal kakšen stavek ali pozdrave. Poslovilna pisma so talci naslovili na svoje najbližje sorodnike. Zato so tudi nekaj poslednji razgovor z njimi, poslednje naročilo intimne vsebine. Niso pisali nikakšnih pozivov niti svojim bojnim tovarišem niti sotrpinom niti slovenskemu narodu, čeprav nekatera pisma sama po sebi to pomenijo. Poslovilna pisma so talci pisali pod okupatorjevim nadzorstvom, pod dojmom, da jih bo pregledala gestapovska cenzura. Zato seveda niso mogli v njih povedati vsega, kar bi hoteli povedati. Paziti so morali tudi na to, kako bodo povedali tisto, kar so smeli povedati, če

so hoteli, da bodo njihovi svojci dobili poslovilna pisma. Verjetno je prav zaradi tega šest pisem napisanih v nemškem jeziku.

V svojih pismih se talci predvsem poslavljajo od svojih najdražjih, sorodnikov in prijateljev. Ob koncu življenja jim pošiljajo svoje poslednje pozdrave. V zelo mnogih pismih, lahko bi rekli celo v večini, jih prosijo za odpustanje. Nekaterim je žal za morebitna trenja, nevšečnosti, ki so jih komu povzročili hote ali nehoje in se jih zavedajo; drugi se opravičujejo na splošno, ne da bi se tistega, za kar se opravičujejo, konkretno zavedali, hočejo pač biti mirni, mnogo pa je takih, ki se opravičujejo zato, ker se zavedajo, da bodo nacisti njihove sorodnike preganjali. Svoje smrti jih ni strah, svojega življenja jim ni žal, le da ne bi zaradi njih trpel še kdo drug. Tu in tam kdo pove, da mu sicer ni težko umreti, vendar ne bi rad umrl še tako mlad.

Ne razglabljujejo mnogo o sebi in o svoji usodi. V pismu opravijo z njo z enim stavkom: eni z mislijo, da pač tako mora biti, da jim je tako usojeno (»je pač taka usoda«, »je pač tako, smrt nam tako in tako ne uide, eni prej, drugi slej«, »že mora biti tako«, »kakor je kateremu usojeno«, »usoda zahteva moje življenje« itd.), drugi z mislijo, da je taka božja volja, da tako zahteva Bog (»Božja volja je odločila«, »Bog hoče tako«, »žal Bog hoče drugače«, »je pač Božja volja« itd). Nekaterim daje mir tudi misel, da so žrtve potrebne (Drago Hvale: »Žrtve so potrebne in jaz bom med njimi.«), drugim zavest, da ne umirajo sami, temveč da jih je mnogo (Marija Goričar: »Ne bodi žalostna, saj to ni tako hudo, nas je mnogo.«), nekaterim pa vera v lepšo prihodnost ljudi. Tako pravi Anton Bostič: »Ni sicer lahko pustiti življenje, ki ga pravzaprav še pričel nisem, toda v nadi, da boste že vi in vsi poznejši rodovi živeli življenje vredno človeka, mi daje pogum, da sem pred smrtjo miren.« Bolj kot sebe tolažijo sorodnike, celo prosijo jih nekateri, naj ne žalujejo za njimi. Ko človek prebira taka mesta, si lahko prikljče v spomin partizansko pesem s Korduna, ki poje o materi, ki ihteč išče sinov grob in ji sin spregovori iz groba, naj ne joka za njim, kajti njene solze ga težijo bolj, kakor pa črna zemlja.

Da bi podkrepili svoje tolažilne besede svojcem, talci izjavljajo, da se ne bojijo smrti in da umirajo mirno in hrabro. Jože Fluks pravi: »Ne žalujte za menoj, bodite hrabri, kakor sem hraber jaz.« Vladimir Satler: »Bodi hrabra, kakor sem hraber jaz v teh trenutkih... Umrli sem kot mož in to naj ti bo v ponos... ni mi žal, da umrem.« Miroslav Zalezina pa je zapisal: »Začudili se boste, ko boste brali, da sem ustreljen, toda ne smete jokati, kajti jaz umiram kot junak.« Tudi Maks Rižner pravi: »Ne bodi žalostna, bom umrl junaško.«

V poslovilnih pismih ni opaziti skoraj nobenega malodušja ali obžalovanja, da so šli po poti, ki jih je pripeljala v rano in nasilno smrt. Celu nasprotno. Kljub temu da so se zavedali, da nad poslovilnimi pismi visi nevarnost okupatorjeve cenzure in da si lahko še poslabšajo svoj položaj, so nekateri talci tudi povedali, za kaj umirajo. Tako Rudolf Škamlec, kmet, pravi: »Jaz umrem za narod.« Jože Kerenčič, profesor in aktivist OF: »V Jelki (hčerki — op. T.F.) živim za Piko (ženo — op. T.F.), za vso svojo družino in narod.« Ivan Acman, kmet, se v poslednji uri zaveda, da »je kot zavedni Slovenec branil pravice svojega naroda«. Valentin Goličnik je z okorno kmečko roko napisal in celo podčrtal: »Za Boga in svoj narod sem živel in umrem.« In Kristijan Palčič, ko tolaži svojo mater, pravi: »Po svoje je to lepa smrt. Saj sem umrl za nekakšno idejo, za domovino.«

Zato se talci tudi zavedajo, da ne umirajo kot zločinci, kakor jih je prikazala nacistična propaganda. To v pismih tudi jasno poudarjajo. Tako Franc Križnik pravi: »Ne misli, da sem zagrešil kakšen zločin.« Ivan Jazbinšek: »Toda ne umiram kot zločinec, jaz umiram nedolžen.« Pozivajo svojce, naj se njihove smrti ne sramujejo. Vinko Jurančič pravi: »Ni se vam treba sramovati, da sem tako končal.« Anton Teržan: »Sram Vas radi mene ni treba biti, ker nisem nič sramotnega napravil.« In še bi lahko naštevali.

Poleg visoke narodne zavesti se v pismih izraža tudi globoka poštenost talcev. Čeprav so jim bile ure štete ali celo minute in čas najmanj primeren za razglabljanje o tem, komu še kaj dolgujejo, so hoteli tudi v tem pogledu umreti čisti in mirni, kakor so bili mirni v prepričanju, da umirajo za pravično stvar.

Zato mnogi v poslovilnih pismih naročajo sorodnikom, komu in kako naj poravnajo dolgove. Skrbnejši gospodarji, zlasti kmetje, pa še hkrati v pismu napravijo oporoko in pozivajo svojece, naj se ne pripravajo za njihovo zapuščino.

Skoraj vsem talcem so poslednja misel njihovi otroci in skrb za njihovo vzgojo. Naročajo najbližjim, naj skrbijo zanje in jih vzgajajo v poštene ljudi. Kerenčičevo naročilo ženi, naj vzgaja hčerko tako, »da bo vredna spomina svojega očeta in vseh, ki jih je povezala usoda«, pa lahko velja za oporoko nam vsem.

Opozoril sem le na nekaj elementov, ki jih najdemo v poslovilnih pismih. Skrbno zbrana in v glavnem neokrnjena objavljena bodo lahko mnogim, tako zgodovinarjem kakor tudi pedagogom, psihologom, filozofom itd. služila kot vir za tehtna razglabljanja o tem, kaj je slovenski človek mislil in delal v najtežjih trenutkih svojega in narodovega življenja.

Tone Ferenc

Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche II, Comunicazioni. Sezioni I—IV, 1965. 462 strani in 152 tabel.

Tri leta po internacionalnem kongresu pra- in protozgodovinarjev, ki je bil 1962. l. v Rimu, je izšel II. zvezek o delu kongresa, ki tokrat obsega koreferate štirih sekcij, medtem ko so glavni referati po predloženih tekstih bili objavljeni tik pred samim kongresom (Zgod. časopis XVI, 1962, 233 sl.). Koreferati ostalih sekcij bodo objavljeni kasneje. Ravno tako bodo v posebnem zvezku objavljene diskusije v zvezi z referati in koreferati.

Pozdraviti je vsekakor, da se je v drugem zvezku objavilo tudi dokumentacijsko gradivo in po želji avtorjev tudi sem in tja literatura, kar pri prvem zvezku, ki obsega glavne referate, ni bil primer oziroma se je upoštevala samo pri posameznih avtorjih bibliografija, medtem ko dokumentacijsko gradivo ni bilo objavljeno.

Nimam namena podajati izčrpno analizo koreferatov niti zajemati celotne problematike, ki je v tej stroki tako raznovrstna že glede na geografske in časovne momente, dalje pa tudi glede na razne večje ali manjše inacije pri raziskovanju ter njih ciljem. Opozoriti pa želim le na nekatere pomembnejše probleme, ki so prišli tudi med koreferati do izraza ne glede na čas in področje. Žal so glede na željo avtorjev posamezni članki podani le v izvlečkih, včasih preskromnih, tako da ni mogoče zajeti bistva cele problematike, ki jo načelnjajo ali pa bistva najnovejših znanstvenih rezultatov. Poleg tega so pa tudi sami koreferati zelo heterogeni ter se dotikajo raznih vprašanj, zelo često mimo glavnih referatov ter brez kakršne koli zveze z njimi.

Med koreferati prve sekcije in sicer podsekcije, ki je obravnavala splošne probleme in razne metode dela ter tehnični način raziskovanja so se koreferati dotikali prvenstveno raznih tehničnih metod raziskovanja, dalje dendrološke metode, paleo-psihološke metode, arheološko-magnetične metode, geofizikalne metode itd. Poleg takšnih referatov imamo pa tudi referate, ki zajemajo dele življenjepisov, kot je npr. E. Mayer referiral o sodelovanju Virchowa in Schliemannna v zvezi z raziskovanjem Troje.

V drugi podsekciji, ki je obravnavala prazgodovino in protozgodovino v zvezi z naravoslovnimi vedami, so bili zanimivi in tudi pomembni nekateri referati, ki so se dotikali paleobotanike v zvezi z raziskovanjem severne Italije, dalje referati, ki so obravnavali pelodne analize v jamskih sedimentih, referat o najdbah živalskih skeletov prvenstveno v grobovih itd.

V tretji podsekciji so se obravnavala poročila o prazgodovini v zvezi z lingvističnimi in pisanimi viri. Med pomembnejše spadajo dotični referati, ki so obravnavali probleme indoevropske izjave, dalje probleme o kontinuirani naselitvi Poljske v antiki, probleme v zvezi z raznimi tradicijami in legendami, ki se izražajo v materialni kulturi ravno tako pa tudi poskusi lingvistične rekonstrukcije v afriški prazgodovini itd.